

Postawy prospołeczne i kulturalne u przyszłych nauczycieli

Celem kształcenia w uczelni wyższej jest przygotowanie takiego absolwenta, który posiada pełną świadomość własnej roli i zadań zawodowych.

Świadomość zawodową stanowi wewnętrzna reprezentacja przyszłej profesjonalnej rzeczywistości, jej obrazu, na który składa się system wiedzy o przyszłym zawodzie, system wartości i ocen oraz postaw emocjonalnych i moralnych wobec różnorodnych kwestii związanych z przyszłą pracą zawodową a także system rzeczywistych i deklarowanych działań jakie jednostka pragnie i potrafi wykonać, a które mieszczą się w zakresie czynności zawodowych¹.

Osobowość studentów kształtuje się bowiem nie tyle w toku podawania gotowych treści, ile przede wszystkim w zaangażowanym działaniu. Wykorzystanie aktywnych metod nauczania w szkole wyższej sprzyjać będzie

- pełnemu rozwojowi i wrastaniu w szeroko rozumiane życie społeczne, gromadzeniu doświadczeń, podejmowaniu pewnych ról i funkcji w społeczeństwie;

- celowemu i planowemu przybliżeniu ról zawodowych po-

¹ A. Tchórzewski: Aktywność samowychowawcza w aspekcie świadomości zawodowej studentów (w:) "Dydaktyka Szkoły Wyższej" nr 2/1983.

- przez uświadomieniu sobie specyficznych zadań i obowiązków;
- przygotowaniu do uczestnictwa w kulturze;
 - kształtowaniu zautonomizowanego światopoglądu².

Wydaje się, że wymienione za H. Muszyńskim - cztery zadania pracy wychowawczej w uczelni wyższej w wypadku studentów kierunków pedagogicznych stanowić muszą integralną całość, bowiem istnieje pomiędzy nimi ścisła zależność zakresowa, przyczynowa i funkcjonalna. Trudno bowiem w przygotowaniu efektywnego wychowawcy traktować rozdzielnie wprowadzenie w powinności jakiejś grupy profesjonalnej i proces wrastania w obowiązki społeczne czy aktywne uczestnictwo w kulturze. Nauczyciel w takim stopniu spełnia stawiane mu wymagania zawodowe, w jakim jest zdolny przyswoić sobie i realizować odpowiednie role społeczne. Nowe wymagania stawiane współczesnym wychowawcom, nauczycielom pozostają w ścisłym związku z charakterem i specyfiką działalności wychowawczej a także z celami wychowania wyznaczonymi przez współczesną rzeczywistość.

Proces wychowania młodego pokolenia nie zawiera się już w prostych stosunkach interpersonalnych. Obejmuje różnorodne, zintegrowane ze sobą zabiegi realizowane w szeroko rozumianym środowisku. Od nauczyciela oczekuje się działalności na rzecz pewnych zbiorowości, grup ludzkich, instytucji, (organizacji, stowarzyszeń, partii, zakładów pracy), na rzecz pewnych idei (ideologii, systemu normatywnego, wartości duchowych). Mówiąc inaczej - pełnienie roli społecznej nauczyciela wymaga w równym stopniu zaangażowania ideowego, społecznego jak i kulturalnego, właściwych postaw etyczno-moralnych wyznaczonych oczekiwaniem wychowanka i społeczeństwa. Wymaga to szczególnych dyspozycji osobowościowych, wśród których najważniejszą wydaje się u-

² H. Muszyński: Ideowo-wychowawcza działalność środowiska akademickiego - doświadczenia i perspektywy (w:) "Neodidagmata" nr 14/1981.

miejętność antycypacji cudzych potrzeb, rozpoznania tego co jest dobrem dla innych³. Zidentyfikowanie sfer wymagających pomocy stawać się powinno w interakcjach wychowawczych motorem sterującym działalnością pedagogiczną.

Cechą wspólną tych różnorodnych działalności jest to, że organizowane są one tak, aby "podtrzymywać, chronić lub rozwijać interes innych osób, grup, społeczności, instytucji, obiektów społecznych"⁴. Czynności w ten sposób organizowane J. Reykowski nazywa "prospołecznymi". Podkreśla on równocześnie, że pojęciu temu należy nadać znaczenie szersze od potocznego, bowiem "działania prospołeczne wyrażają się w tym także, przed czym człowiek się powstrzymuje, np. gdy wyłącza z czynności te, które mogłyby przynieść szkodę fizyczną, materialną komuś innemu"⁵.

Dla działalności prospołecznej istotne są nie tylko czynności dla drugich, lecz określone reakcje percepcyjne, intelektualne i emocjonalne, których cechą jest zorientowanie na potrzeby innych ludzi.

Takie rozumienie tej cechy modelu osobowości nauczyciela jest zgodne ze stawianymi przed procesem kształcenia zadaniami. W przygotowaniu zawodowym również istotne jest "wytrobienie względnie stałej gotowości do określonego reagowania i postępowania jak i zdolności postrzegania sytuacji z cudzej perspektywy"⁶. Nie chodzi tu tylko o empatię, współodczuwanie, utożsamienie się z obiektem naszych zainteresowań. Świadoma działalność prospołeczna wymaga również uaktywnienia sfery poznawczej i intelektualnej. Procesy myślowe zmierzające do podejmowania racjonalnych aktów opie-

³ J. Reykowski: Motywacja, postawy prospołeczne a osobowość. Warszawa 1979, s. 29.

⁴ Tamże, s. 24.

⁵ Tamże, s. 25.

⁶ Tamże, s. 35.

kuńczo-wychowawczych, muszą być tak zorganizowane aby doprowadziły do diagnozy sytuacji obecnej i przyszłej, i aby służyły wypracowaniu optymalnej decyzji z punktu widzenia dziecka.

Omówione trzy komponenty interesującej nas kategorii wzoru zawodowego nauczyciela, czyli aspekt intelektualny, emocjonalny i działaniowy tworzą opis postawy prospołecznej⁷. Powinna ona stanowić naczelną cel kształcenia zawodowego przyszłych nauczycieli.

Trudno określić, jakie są determinanty postaw prospołecznych. Wydaje się, że lista czynników, które warunkują jej skuteczniejszą realizację byłaby bardzo obszerna. Sądzić należy, że kształtowaniu postaw prospołecznych sprzyja przede wszystkim system wartości uznawanych przez studentów.

Pojęcie "wartości" omawia obszernie Cz. Matusowicz⁸. W tej pracy używamy go zgodnie ze stanowiskiem J. Szczepańskiego, który przez "wartość" rozumie..." dowolny przedmiot materialny lub idealny, ideę, w stosunku do którego jednostki lub zbiorowości przyjmują postawę szacunku, przypisują mu ważną rolę w swoim życiu i dążenie do jego osiągnięcia odczuwają jako przymus"⁹.

W świetle omówionych poglądów za najważniejsze dla roli społecznej nauczyciela należy uznać wartości socjocentryczne, allocentryczne i poznawcze (perfekcjonistyczne).

Czy takie właśnie wartości zajmują centralne miejsce w siatkach poznawczych nauczycieli i kandydatów do tego za-

⁷ Por. T. Mądrzycki: Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw. Warszawa 1973; S. Nowak: Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych (w:) S. Nowak: Teorie postaw. Warszawa 1973.

⁸ Zob. Cz. Matusowicz: Psychologia wartości. Poznań 1975.

⁹ J. Szczepański: Elementarne pojęcia socjologii. Warszawa 1970.

wodu? Jednoznacznej odpowiedzi na to pytanie nie można znaleźć w dotychczasowych badaniach pedeutologicznych. Pewną tylko orientację w zakresie młodzieżowego systemu wartości uzyskać można poprzez analizę literatury socjologicznej. Na tej podstawie sądzić należy, że w grupie studentów rozpoczynających studia pedagogiczne hierarchia wartości uznawanych kształtuje się w sposób zbliżony do tego jaki stwierdzono w badaniach warszawskich maturzystów¹⁰. Interesujące nas kategorie wartości zajmują odległe pozycje w uszeregowaniu rangowym. Potwierdzają to również sondaże przeprowadzone w środowisku studentów, robotników i rolników¹¹.

Jeszcze trudniejsza jest odpowiedź na pytanie: "Czy i na ile akceptowany system wartości wpływa regulująco na zachowanie się młodzieży?". Aby rozważyć ten problem należy założyć, że młodzież studiująca w uczelni pedagogicznej, w trakcie zajęć z przedmiotów ogólnych i pedagogicznych poznała oczekiwania dotyczące przyszłych działań i własnej osoby oraz akceptuje system wartości niezbędnych do pełnienia przyszłej roli zawodowej. Potwierdzeniem tego są chociażby wyniki sondażu przeprowadzonego przez K. Jaskotą¹² wskazujące na fakt, że dominującym wzorem osobowym studentów I roku są oprócz rodziców przedstawiciele zawodu, do którego się oni przygotowują.

Jednocześnie w piśmiennictwie naukowym rozgranicza się system wartości uznawanych od realizowanych, lecz istnieniu tych rozbieżności w strukturach poznawczych przypisuje

¹⁰ H. Swida (red.): Młodzież a wartości. Warszawa 1979.

¹¹ Zob. J. Bryczkowska: Niektóre elementy studenckiego systemu wartości (w:) "Zeszyty Naukowe WSI - Zielona Góra - Nauki społeczno-Polityczne" nr 30/1975; K. Sopuch: Postawy wobec życia i wybór wartości studentów Uniwersytetu Gdańskiego (w:) "Studia Socjologiczne" nr 4/1981; St. Marczuk: Wzory osobowe studentów i młodych robotników, (w:) "Dydaktyka Szkoły Wyższej" nr 1/1982, s. 19-31.

¹² K. Jaskota: Wzory osobowe studentów (w:) "Dydaktyka Szkoły Wyższej" nr 1/1983.

się dodatni wpływ na przebieg procesów osobotwórczych. Uświadomienie sobie dysproporcji pomiędzy uznawanymi a reprezentowanymi systemami wartości powinno wyzwolić właściwie ukierunkowaną motywację i aktywność. Dokonana w ten sposób samoocena stanowi istotny składnik procesu samowychowania realizowanego poprzez dążenie do sprawdzania się w działaniu na czyjąś korzyść.

Równie ważnym zadaniem w procesie przygotowania nauczyciela do funkcji zawodowych i społecznych jest wprowadzenie go w twórcze uczestnictwo w kulturze. Realizacja potrzeb kulturalnych wychowanków uzależniona jest od indywidualnych doświadczeń nauczyciela wyniesionych z aktywności w tej dziedzinie życia i od tego im bardziej czynna będzie ich postawa kulturalna ukształtowana zarówno w procesie percepcji jak i recepcji twórczej.

Aktywność kulturalna studentów była wielokrotnie przedmiotem różnorodnych badań i dyskusji o charakterze ogólnospołecznym. Jak często w takich przypadkach się zdarza tak i tutaj opinie są bardzo podzielone; od skrajnie pesymistycznych do optymistycznych połączonych z euforią. Do tej pory nie dysponujemy jednak rzetelnymi badaniami obejmującymi swym zakresem większą populację, które by którąś z tych opinii mogły w pełni potwierdzić. Pewne próby były i są czynione, i nie dają one nam jednak obrazu nie tylko studentów jako odbiorców i uczestników kultury¹³ jak i jej twórców. Obecnie podjęte badania nad różnymi formami ruchu twórczego w środowisku akademickim, prowadzone także prace dokumentalne¹⁴ powinny w najbliższym czasie lukę tę wypełnić.

¹³ K. Gonet-Jasińska: Udział studentów w odbiorze kultury. (w:) "Studia Socjologiczne" nr 4/1971. M. Gałuszka i K. Kowalewicz: Studenci jako odbiorcy kultury (w:) "Dydaktyka Szkoły Wyższej" nr 3/1979, s. 63-70.

¹⁴ Szlak nieprzetarty. Z L. Herbstem rozmawiał L. Isakiewicz (w:) "Studenci" nr 20/1977.

Nie prowadzono jednak dotąd żadnych badań - poza małymi próbami¹⁵ - nad uczestnictwem kulturalnym studentów w odniesieniu do uczelni pedagogicznych czyli szkół przygotowujących przyszłych nauczycieli. Twórcza działalność, udział w odbiorze kultury, umiejętność rozumienia, wartościowanie i selekcjonowanie jej treści przez przyszłych nauczycieli i wychowawców to zagadnienia, które winny stać się w najbliższym czasie przedmiotem wieloaspektowych badań. Od współczesnego bowiem pedagoga wymaga się nie tylko rzetelnej znajomości przedmiotu, w zakresie którego jest specjalistą, ale także szerokiego wachlarza zainteresowań: pełnej wiedzy humanistycznej, zdolności organizatorskich i pełnej percepcji treści kulturalnych. Analizę stanu dotychczasowych badań nad uczestnictwem studentów w życiu kulturalnym dokonał Mieczysław Gołaś¹⁶ z UMK w Toruniu. Zwraca on uwagę na istnienie rozbieżności między werbalną i realizowaną aktywnością studentów. Świadczy ona o sile funkcjonowania w środowisku studenckim obowiązującego wzoru "człowieka kulturalnego". Większość studentów ze względów prestiżowych stara się przyjąć wzorzec "człowieka kulturalnego" nawet wówczas, gdy go z różnych powodów nie realizuje. W takich sytuacjach względy prestiżowe wytwarzają czasem postawy snobistyczne. Autor jednak uważa, że w wielu przypadkach postawy te są wychowawczo korzystne, pobudzają bowiem kontakty z kulturą, które są warunkiem rozwinięcia i pogłębienia autentycznych zainteresowań kulturalnych. Podobną sytuację zaobserwowano w badaniach własnych: aż 80% studentów uważa się za ludzi kulturalnych a tylko 40% postępowanie swoich kolegów ocenia jako kulturalne.

¹⁵ F. Trafiałek: Uczestnictwo studentów w kulturze a czas wolny. (w:) "Życie Szkoły Wyższej" nr 11/1981, s. 75-83.

¹⁶ M. Gołaś: Stan badań nad uczestnictwem studentów w życiu kulturalnym (w:) "Życie Szkoły Wyższej" nr 7/1978, s. 123-136.

W deklaracjach słownych badani wymieniają wartości uznawane, które mogą, ale nie muszą być całkowicie realizowane w faktycznych działaniach. Wydaje się, że dotychczasowe badania w odniesieniu do środowiska studenckiego ze względu na funkcjonujący wzór "człowieka kulturalnego" hipotezę tę w pełni potwierdzają.

W prezentowanych rozważaniach podjęliśmy próbę poddania jednego z elementów kultury ogólnej studentów - kulturę osobistą, przez którą rozumiemy te wzory zachowań, norm, nawyków, które w historycznym, zbiorowym doświadczeniu danego społeczeństwa "danej grupy" zostały ukształtowane i uznane a przez jednostki wzbogacone własnymi poglądami, sądami i osiągnięciami w dziedzinie kultury ogólnej. Ograniczenie poniższych uwag do kultury osobistej jednego z najważniejszych elementów kultury w postawie kulturalnej przyszłych nauczycieli skłoniły nas następujące powody:

- kultura osobista jako składnik wzoru osobowego wychowawcy staje się jednym z najistotniejszych środków służących modelowaniu osobowości ucznia poprzez metody wpływu osobistego;

- rozważania swoje opieramy na obserwacjach i wywiadach oraz wypowiedziach pisemnych studentów uczelni przygotowującej przyszłych nauczycieli czyli ludzi, których wyniki pracy w dużej mierze zależą właśnie od kultury i taktu;

- "dusza prawdziwego wychowawcy", "instynkt", "talent pedagogiczny", "kultura osobista" - to nierozłączne atrybuty dobrego nauczyciela. Im to właśnie poświęcone są już najwcześniejsze dociekania naukowe w zakresie pedeutologii;

- jeśli przyjmiemy zgodnie z poglądami współczesnych pedeutologów, że efektywnego wychowawcę ukształtować można poprzez poddawanie go odpowiedniemu treningowi, to czy na dzień dzisiejszy dysponujemy odpowiednimi wzorami w tej dziedzinie.

Źródłem przedstawionych materiałów są obserwacje, wy-

wiady i wypowiedzi pisemne studentów dotyczące miejsca kultury osobistej w ich życiu, jej rozumienia, sposobu postępowania, jego oceny oraz postępowania kolegów, a także oceny takich wartości i postaw (ustalonych na podstawie statystycznych dominacji, jakie ujawniły się w wymienionych wyżej materiałach) jak: uczciwość moralna, godność własna, zaangażowanie etyczne, wrażliwość etyczna, postawa tolerancji i taktu, postawa szacunku oraz postawa *savoir-vivre*'u. Badanie typu sondażowego objęło grupę 90 studentów II roku studiów dziennych uczelni pedagogicznej, mieszkających w domach studenckich. Wypowiedzi pisemne studentów na temat kultury osobistej uzyskane od powyższej grupy uzupełniono o wywiady. Obserwacje zaś czynione w trakcie pracy wychowawczej opiekuna roku stanowiły dopełnienie obrazu studentów. Najliczniej i najszerzej studenci wypowiadali się na temat postawy tolerancji i taktu, 80% spośród badanych uważa się za tolerancyjnych i taktownych zarówno w stosunku do samego siebie, jak i do innych, tylko 10% uważa, że postępuje niekiedy nietaktownie, zaznaczając jednocześnie, że nie wynika to z ich złej woli, lecz z nieumiejętności zaadaptowania się do nowych zupełnie odmiennych warunków. Z kolei 90% badanych stwierdza, że posiada wrażliwość i wyobraźnię etyczną i uważa, że wartości te są niezbędne w kontaktach ludzkich nie tylko z najbliższymi ale jednocześnie stwierdza, że ich koledzy w życiu rzadko kierują się następującą zasadą: "postępuj tak jakbyś chciał, aby w stosunku do ciebie postępowano".

Wśród badanych 65% uważa, że zaangażowanie etyczne nie występuje u ich kolegów, że rzadko są przypadki obrony pokrzywdzonych i że interwencje występują tylko w przypadku osoby bliższej, sporadycznie (10% badanych) w przypadku nieznajomej.

Jeśli chodzi o pojęcie szacunku, tę wartość studenci oceniają bardzo krytycznie i aż 50% stwierdza, że "szanuje-

my tylko tego, na kim nam zależy ewentualnie kogo się boimy".

Ciekawych materiałów dostarczyły wypowiedzi pisemne, poparte obserwacją i wywiadem na temat savoir-vivre'u, którą studenci utożsamiają z tak zwanym dobrym wychowaniem albo kulturą osobistą¹⁷. Zauważa się następujące tendencje sposobu bycia:

- Znaczna część badanych studentów (40 osób) zdecydowanie odrzuca wszystko to, co wyniosła z domów rodzinnych, ze szkoły i to zarówno, jeśli chodzi o pewne dyspozycje instrumentalne typu nawyk wietrzenia pokoju czy dbania o czystość, jak i o cechy kierunkowe dotyczące własnego postępowania. Przejawia się to zarówno w sposobie ubierania, mówienia, nawiązywania kontaktów, jak i w rozluźnieniu obyczajowości między innymi seksualnej. Młodzież ta sama tworzy na własny użytek - na skalę własnej wyobraźni, umiejętności i odporności sumienia - normy postępowania. Wśród tej grupy młodziarzy studenckiej najczęściej spotyka się jednostki bezideowe, bez zainteresowań o postawie społecznej i hedonistycznej. Daje się też zauważyć u niej postawę bierności, rezygnacji oraz pewnej nudy.

- Brak tradycji rodzinnych, a raczej nieprzydatność inwentarza cech wyniesionych z domów rodzinnych w zupełnie nowych, odmiennych warunkach powoduje, że ta część młodzieży gorączkowo poszukuje, domaga się gotowych wzorów, niemalże recept, które mogłaby stosować na co dzień.

- Grupa 36 osób opowiada się za wiernością tradycji, pielęgnowaniem wzorów zachowań i postępowania wyniesionych ze środowisk rodzinnych.

- Postulowana postawa zaangażowania społecznego nie znajduje zainteresowania u badanej młodzieży. Na 90 przy-

¹⁷ Obszerniejsze materiały z badań zawarte zostały w artykule M. Kowalczyk: Poglądy studentów na kulturę osobistą (w:) "Życie Szkoły Wyższej" nr 7-8/1981.

padków tylko 6 osób wypowiedziało się na jej temat, z tego tylko w 1 przypadku postawa ta była oceniana wysoko i była realizowana w działaniu, pozostałe zaś osoby oceniały ją więc jako środek ułatwiający warunki życia i studiowania.

Konfrontacja obserwacji z wypowiedziami pisemnymi pozwoliła na wyodrębnienie jeszcze kategorii młodzieży (15 osób) o postawie konformistycznej. Młodzież ta posiada rzeczywistą, głęboko odczuwalną wrażliwość i uczciwość etyczną, a zachowuje się zgodnie z tendencjami i wymaganiami stawianymi przez grupę, z którą się identyfikuje. Relacje werbalne i pisemne wypowiedzi studentów dowodzą, że funkcjonowanie tego modelu zachowania jest stworzona na użytek czasowy.

Fakt ten jest szczególnie niepokojący w przypadku przyszłych nauczycieli, u których brak takich wzorców utrudnia niewątpliwie procesy samowychowania w czasie studiów a w konsekwencji nie sprzyja konstruowaniu modeli i wzorów osobowych na użytek praktyki w przyszłym życiu zawodowym.

Przypuszczać należy, że kandydaci na nauczycieli, identyfikujący się z rolą społeczną i zawodową doświadczają mogą swoistego dysonansu poznawczego na tle rozbieżności pomiędzy akceptowanym systemem wartości a reprezentowanymi postawami (na przykład aktywności prospołecznych i kulturalnych). Do takich sądów upoważniają nas efekty przeprowadzonych w kilku ośrodkach akademickich badań aktywności społecznej studentów¹⁸ a także przedstawione własne próby diagnostyczne.

Sumując przytoczone analizy, należy stwierdzić, że w środowisku studenckim nie funkcjonują jednolite dla wszystkich studentów wzorce postępowania. Studenci odczuwają brak takich wzorców zachowania, które wyznaczałyby ich postępowanie jako członków zbiorowości studenckiej i członków społeczeństwa.

¹⁸ Tamże, s. 151.

Dla praktyki oraz teorii wychowania w szkole wyższej istotne wydaje się stwierdzenie subiektywnych i obiektywnych uwarunkowań tego zjawiska.

Pytanie o to "jakimi są wychowankowie" powinno wyprzedzać zdecydowanie ważniejszy problem "w jaki sposób można wykorzystać proces wychowawczo-dydaktyczny do kształtowania pożądanych cech osobowości studentów oraz przygotowania ich do pełnienia określonych ról zawodowych, do ustawicznego, samodzielnego pogłębiania wszystkich ważniejszych dyspozycji psychicznych?".

Metody wychowania w uczelni pedagogicznej należy koncentrować wokół kształtowania emocjonalno-motywacyjnych a przede wszystkim działaniowych komponentów osobowości studentów. Proces przeobrażania systemu wartości i postaw powinien inspirować aktywność młodzieży akademickiej. Zaangażowanie w działanie, zwłaszcza takie, które byłoby adekwatne do przyszłych obowiązków zawodowych, wywołuje emocjonalną więź z celem działania. Ułatwia przez to akceptację wartości, które cel ten urzeczywistniają.

Aby taka strategia wychowawcza przynieść mogła oczekiwane rezultaty, spełnione winny być następujące warunki:

- stworzenie dużej ilości, zróżnicowanych sytuacji działaniowych,

- atrakcyjność form sytuacji działaniowych, które muszą nieść w sobie wartość nagradzającą, co możliwe jest wówczas, gdy działalność zaspokaja aktualne potrzeby studenta:

- sytuacje powinny nosić cechy autentyzmu, to znaczy pozostawać w zgodzie z określonymi wzorami zachowań i rolą zawodową nauczyciela oraz wyzwalać konieczność współdziałania;

- zabiegi wychowawcze zgodne z wyżej wymienionymi warunkami należy podejmować od najwcześniejszych chwil pobytu studentów w uczelni wyższej, aby wykorzystać te lata

studiów, w których aktywność wykazuje szczególnie wysoki poziom¹⁹.

Celem kształcenia winno być przygotowanie takiego absolwenta, który posiada pełną świadomość własnej roli i zadań, a w niej wiedzę i umiejętności praktycznego działania w zakresie realizacji wszelkich potrzeb opiekuńczych, wychowawczych i kulturalnych dziecka.

¹⁹ Por. P. Sułustowicz: Uwarunkowania pracy społecznej studentek Uniwersytetu Jagiellońskiego (w:) "Życie Szkoły Wyższej" nr 3/1971; K. Jaskot: Aktywność społeczna studentów. Rozprawy i Studia, t. XXV. Szczecin 1978; F. Fraczkowiak: Proces uspołeczniania słuchaczy szkół wyższych (w:) "Dydaktyka Szkoły Wyższej" nr 2/1979.